

DE WERELD EN NEDERLAND

*Een sociale en economische
geschiedenis van
de laatste duizend jaar*

KAREL DAVIDS
& MARJOLEIN 'T HART
[Redactie]

LEX HEERMA VAN VOSS
MANON VAN DER HEIJDEN
LEO LUCASSEN
JEROEN TOUWEN

BOOM ▸ AMSTERDAM

Afbeelding omslag

Het beeld van Atlas, die het hemelgewelf draagt,
in het Paleis op de Dam in Amsterdam. Door dit beeld op
zo'n prominente plaats in het stadhuis te plaatsen toonden
machtige Amsterdammers hoe centraal zij hun stad in
de zeventiende-eeuwse wereld positioneerden.

[Foto: Herman Wouters/Hollandse Hoogte]

© 2011 De auteurs

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde
uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd,
opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar
gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch,
mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder
voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

*No part of this book may be reproduced in any way whatsoever
without the written permission of the publisher.*

Boekverzorging

René van der Vooren, Amsterdam

ISBN 978 94 6105 269 8 | NUR 680

www.uitgeverijboom.nl

Inhoud

Voorwoord 9

Inleiding 11

DEEL I

Vóór de *Great Divergence* (ca. 1000–ca. 1800)

- 1 Inleiding bij deel I 25

- 2 Groei en aanloop naar de *Great Divergence*:
economische ontwikkelingen 37
KAREL DAVIDS
 - 2.1 *Economische ontwikkeling in de wereld* 38
 - 2.2 *De opkomst van de Nederlandse economie* 56
 - 2.3 *Arbeidsverhoudingen en de verdeling van inkomen* 67
 - 2.4 *Industrialisatie en de Great Divergence* 71
Samenvatting 81

- 3 De strijd om de macht: sociaal-politieke ontwikkelingen 83
MARJOLEIN 'T HART
 - 3.1 *Internationale politieke relaties en staatsvorming* 84
 - 3.2 *Staatsvorming in Nederland* 94
 - 3.3 *Medezeggenschap en politieke cultuur* 105
 - 3.4 *Overzeese kolonisatie en de Atlantische revoluties* 114
Samenvatting 126

Inhoud

- 4 De spanning tussen gemeenschap en individu:
sociaal-culturele ontwikkelingen 127
MANON VAN DER HEIJDEN

- 4.1 *Huwelijkspatronen en gezinsvorming* 128
4.2 *Sociale ordening, sociale zorg en disciplineren* 137
4.3 *Veranderend wereldbeeld en privatisering* 152
Samenvatting 164

- 5 Besluit bij deel I 167

DEEL II

Vanaf de *Great Divergence* (ca. 1800 – heden)

- 6 Inleiding bij deel II 173

- 7 Expansie, stagnatie en globalisering: economische ontwikkelingen 185
JEROEN TOUWEN

- 7.1 *Industrialisatie en groei van de wereldhandel tot de Eerste
Wereldoorlog* 186
7.2 *Conflict en stagnatie tussen 1914 en 1945* 201
7.3 *Institutionele vernieuwing en economische groei na 1945* 208
7.4 *Veranderende prioriteiten en nieuwe spelers, 1973–2010* 220
Samenvatting 228

- 8 Staatsvorming, democratisering en sociale zorg:
sociaal-politieke ontwikkelingen 231
LEO LUCASSEN

- 8.1 *Natiestaten, social engineering en internationale samenwerking* 232
8.2 *Democratisering en burgerschap* 247
8.3 *Sociale politiek en de opkomst van de verzorgingsstaat* 257
Samenvatting 274

Inhoud

- 9 Nieuwe mogelijkheden, nieuwe waarden en normen:
sociaal-culturele ontwikkelingen 277
LEX HEERMA VAN VOSS
- 9.1 *Demografische veranderingen en de risico's van het bestaan* 278
- 9.2 *Sociale orde en sociale mobiliteit* 290
- 9.3 *Disciplineren en tegenbewegingen* 308
- 9.4 *Levensstijlen, wereldbeelden en de 'gidsrol' van Nederland* 317
Samenvatting 326
- 10 Besluit bij deel II 329
- Over de auteurs* 337
- Lijst van kaderteksten, kaarten, tabellen,
grafieken & afbeeldingen* 339
- Aanbevolen literatuur* 344
- Register* 350

Voorwoord

In theory there is no difference between theory and practice.

In practice there is.

YOGI BERRA

Enkele jaren geleden vatten wij het plan op om een nieuw handboek sociale en economische geschiedenis te schrijven. Het doel was een boek te maken dat studenten aan universiteiten en hogescholen, en andere geïnteresseerden, een kernachtig, up-to-date overzicht van de stand van kennis op dit vakgebied zou geven. Nederlandse geschiedenis zou daarin natuurlijk de nodige aandacht krijgen, maar dan wel consequent in relatie met ontwikkelingen in andere delen van de wereld, zowel binnen als buiten Europa. Aansluitend bij het nieuwste onderzoek zou het handboek een lange termijn moeten bestrijken, tot zo'n duizend jaar toe. Ontwikkelingen die plaatsvonden vóór 1500 zijn vanuit het perspectief van de *global history* en de huidige Nederlandse geschiedschrijving immers minstens zo belangrijk als veranderingen na 1500 of 1750. Een nieuw handboek zou ook zoveel mogelijk economische, sociale, politieke en cultureel-mentale ontwikkelingen met elkaar in verband moeten brengen. En dat alles ingebed in theorievorming op het vakgebied, maar met de wijze woorden van de Amerikaanse honkbalster 'Yogi' Berra in het achterhoofd.

Het resultaat van onze onderneming, die in de loop van 2007 van start ging, is dit boek, *De wereld en Nederland*. Zoals de lezer in de inhoudsopgave in één oogopslag kan zien, bestaat het boek uit twee delen, die elk drie hoofdstukken plus een inleiding en besluit omvatten. Het eerste deel gaat over de periode vanaf ongeveer het jaar 1000 tot de zogenaamde 'Great Divergence' tussen Europa en Azië omstreeks 1800. Het tweede deel bestrijkt de periode vanaf de 'Great Divergence' tot het begin van de eenentwintigste eeuw. De opzet van het boek wordt toegelicht in de algemene inleiding. In elk hoofdstuk vindt de lezer, naast de lopende tekst — ondersteund door tabellen, grafieken, kaarten en afbeeldingen — een aantal kaderteksten, waarin speciale onderwerpen meer in detail worden belicht. Deze kaders kunnen zowel in relatie met de omringende tekst als apart worden bestudeerd. Het handboek wordt besloten met een lijst van aanbevolen literatuur en een register. Het wordt aangevuld door een website (www.dewereldennederland.nl), waarop onder meer een glossarium,

Voorwoord

vragen over de stof en een uitgebreide literatuuropgave per hoofdstuk te vinden zijn.

Dit is een product dat door samenwerking tot stand is gekomen. Zes auteurs hebben eraan meegewerkt. Ieder van hen heeft een van de kernhoofdstukken van het boek voor zijn of haar rekening genomen. Karel Davids heeft hoofdstuk 2 geschreven, Marjolein 't Hart hoofdstuk 3, Manon van der Heijden hoofdstuk 4, Jeroen Touwen hoofdstuk 7, Leo Lucassen hoofdstuk 8 en Lex Heerma van Voss hoofdstuk 9. De inleiding en de hoofdstukken 1, 5, 6 en 10 zijn van de hand van Karel Davids en Marjolein 't Hart. Zij hebben samen ook de coördinatie en de eindredactie van het boek verzorgd.

Tijdens het schrijven van het boek hebben de auteurs regelmatig overleg gepleegd en elkaars hoofdstukken becommentarieerd. Verder mochten wij nuttig en inspirerend commentaar ontvangen van de deelnemers aan een workshop aan Columbia University, New York, in juni 2010, waar wij onze ideeën voor dit handboek presenteerden: Julia Adams, Carolyn Arena, Laura Cruz, Philip Gorski, Evan Haefeli, Martha Howell, Ira Katznelson, Wim Klooster, Richard Lachmann, Anne McCants, Steven Pincus, Ariel Rubin, Margaret Schotte, Pamela Smith, Carl Strikwerda, Wayne te Brake en Carl Wennerlind.

Onze dank gaat tevens uit naar Juliette Geers, die geholpen heeft bij het voorbereiden van de website, en naar Aranka van der Borgh, Geert van der Meulen en andere medewerkers van Uitgeverij Boom, die de totstandkoming van *De wereld en Nederland* met enthousiasme en deskundigheid hebben begeleid.

Namens de auteurs,
Karel Davids & Marjolein 't Hart

Inleiding

Dit is een handboek op het gebied van economische en sociale geschiedenis dat verbanden laat zien tussen ontwikkelingen in de wereld en in Nederland vanaf omstreeks 1000 tot het begin van de eenentwintigste eeuw. Het is een nieuw soort handboek dat buiten de oude nationale kaders wil treden, de Nederlandse geschiedenis een plaats geeft binnen de wereldgeschiedenis en rekening houdt met recente geschiedschrijving.

Sinds het einde van de Koude Oorlog (1989), de snelle uitbreiding van de Europese Unie en de toenemende globalisering — zoals bijvoorbeeld te zien in de explosieve groei van internationale kapitaalstromen, de flitsende opkomst van het internet of de fenomenale verspreiding van mobiele telefonie — lijkt de wereld heel wat minder overzichtelijk te zijn geworden. Voor veel mensen in Nederland, en daarbuiten, is het niet meer zo eenvoudig om vat te krijgen op wat er in de wereld gaande is. De ‘toestand in de wereld’ laat zich niet meer, zoals vroeger, vatten in radiopraatjes van een paar minuten op zondagmiddag. Naarmate de connecties met de buitenwereld dichter en complexer zijn geworden, is zowel in Nederland als in andere landen de behoefte gegroeid om zich als groep, regio of natie meer te profileren. In antwoord op de toenemende onvoorspelbaarheid wordt luid geroepen om bescherming van een eigen ‘identiteit’.

In de historiografie is een tegenovergestelde trend te zien. Steeds meer historici bewegen zich tegenwoordig van de betrekkelijk gesloten kring van de nationale geschiedschrijving naar de meer open, ruime sfeer van wat nu ‘global history’, ‘world history’ of ‘transnational history’ wordt genoemd, waar traditionele scheidswanden tussen naties, tijdvakken en subdisciplines gestaag aan belang verliezen. Ook historici die zich concentreren op de geschiedenis van één bepaald land in één bepaalde periode geven zich vaker reken-schap van de vervlechtingen tussen hun ‘eigen’ onderzoeksobject en de buitenwereld, en hebben meer oog voor vergelijkingen.

Veranderingen in de wereld en in Nederland, en de relaties daartussen, vormen het centrale onderwerp van dit boek. De leidende vragen zijn: waarin zitten de verschillen of overeenkomsten tussen de ontwikkeling in Nederland en die in andere landen, in hoeverre is de Nederlandse geschiedenis beïnvloed door andere landen en in hoeverre heeft Nederland invloed uitgeoefend op ontwikkelingen elders? Op bepaalde momenten week de Nederlandse geschiedenis opvallend af van ontwikkelingen in de rest van de (wes-

terse) wereld; soms oefenden Nederlanders aanwijsbaar invloed uit op wat er in andere delen van de wereld gebeurde. Maar wij zullen ook merken dat in Nederland vaak lijnen werden gevolgd die tevens in andere landen zichtbaar waren. Dit soort connecties en vergelijkingen lopen als een rode draad door de komende hoofdstukken.

Economische en sociale geschiedenis

De ontwikkelingen in de wereld en in Nederland worden in dit boek benaderd vanuit een economisch- en sociaal-historisch perspectief. Het doel van deze benadering is — in de woorden van de Amerikaanse historicus en socioloog Charles Tilly — om te beschrijven en te analyseren ‘how ordinary people lived the big changes’. Dit handboek gaat dus zowel over grote, ingrijpende veranderingen in de geschiedenis als over de manieren waarop gewone mensen deze veranderingen ervoeren en erop reageerden. Wat hielden grootschalige veranderingen, zoals industrialisatie, globalisering of de opkomst en ondergang van staten, precies in en waardoor vonden ze plaats? Wat betekenden ze voor het leven van gewone mensen? Hoe probeerden mensen er een antwoord op te vinden, hoe trachtten ze er invloed op uit te oefenen? Dit zijn vragen waarin economisch- en sociaal-historici geïnteresseerd zijn. Daarbij hebben ze vooral oog voor de *groeps*aspecten van het menselijk bestaan: ze onderzoeken hoe mensen groepen vormen (of tot groepen worden gemaakt), hoe ze samen handelen, welke gemeenschappelijke ervaringen en opvattingen ze hebben, op welke manieren groepen mensen zich van elkaar onderscheiden (of willen onderscheiden) en hoe ze met andere groepen in conflict raken of tot overeenstemming komen. Groepen kunnen op grond van allerlei criteria tot stand komen: welstand, levensstijl, macht, beroep, generatie, religie, sekse, afkomst, enzovoorts. Combinaties van criteria zijn ook mogelijk.

Een volgend kenmerk van de economisch- en sociaal-historische benadering van de geschiedenis is de aandacht voor zowel de lange als de korte termijn. Economisch- en sociaal-historici concentreren zich niet primair op een gebeurtenis of een tijdvak, maar op ontwikkelingen. De duur van die ontwikkelingen kan zich uitstrekken van een paar jaar tot een aantal decennia of zelfs enkele eeuwen, waarbij traditionele grenzen tussen tijdvakken (middeleeuwen, nieuwe tijd, nieuwste tijd) er minder toe doen. Een lange-termijn-tijdspectief is niet alleen van belang omdat veranderingen zich vaak heel geleidelijk voltrekken, maar ook omdat gebeurtenissen die ogenschijnlijk heel snel plaatsvinden, zoals revoluties, een oorsprong kunnen hebben die ver teruggaat in de tijd en omdat wat heel lang geleden op gang

is gekomen kan doorwerken tot op de dag van vandaag. De verstedelijking in de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd, de groei van de handel over grote afstanden, strijd tegen het water en de scheiding tussen Noord en Zuid drukken bijvoorbeeld tot op heden een stempel op de Nederlandse samenleving.

Economisch- en sociaal-historici werken probleemgericht. Ze concentreren zich op bepaalde, expliciet omschreven problemen in de geschiedenis die ze op een systematische manier proberen op te lossen. Vaak doen ze dat in een combinatie van beschrijving, analyse en vergelijking, waarbij ze regelmatig gebruikmaken van kwantitatieve gegevens en van inzichten en methoden uit verwante disciplines, zoals de sociologie, economie, antropologie, geografie of politieke wetenschappen. Een economisch- en sociaal-historisch werk — zoals dit handboek — zal dikwijls zowel beschrijvende gedeelten bevatten als tabellen, grafieken en theoretische redeneringen met sociaal-wetenschappelijke begrippen. Economische en sociale geschiedenis bevindt zich op het raakvlak van geesteswetenschappen en maatschappij- en gedragswetenschappen.

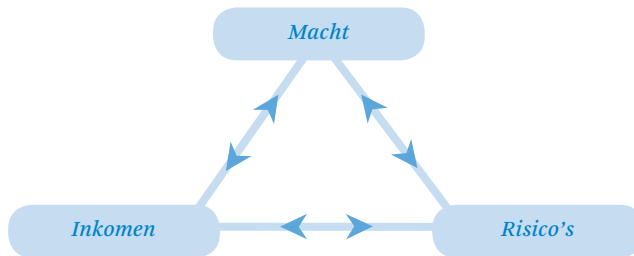
Basisproblemen

Net zoals in veel andere handboeken op het gebied van de sociale en economische geschiedenis gaan we probleemgericht te werk. De ontwikkelingen in Nederland en de rest van de wereld zullen we beschrijven en analyseren aan de hand van een aantal basisproblemen. Dit zijn algemene problemen van menselijke samenlevingen — vraagstukken waarvoor mensen, ongeacht de tijd of de plaats waar ze leven, een oplossing trachten te vinden. Deze basisproblemen kunnen we samenvatten onder de noemers ‘inkomen’, ‘macht’ en ‘risico’s’. Elk probleem vertoont een aantal aspecten.

- a* **Inkomen** Het probleem van de verwerving en verdeling van inkomen. Hierbij horen vragen als: Hoe zit de economie in elkaar? Wat is de omvang van productie van goederen en diensten? Hoe is deze verbonden met technische ontwikkelingen? Hoe wordt de welvaart verdeeld? Wat is de aard van de consumptiepatronen? Welke groepen oefenen langs welke wegen invloed uit op de verwerving en verdeling van inkomen?
- b* **Macht** Het probleem van de vorming en verdeling van macht. Hierbij horen vragen als: Hoe is de toegang tot de macht geregeld? Welke groepen worden er buitengesloten? Welke groepen beïnvloeden de mate en wijze van disciplineren en/of sociale controle? Welke groepen bepalen de kaders van de sociale cohesie? Hoe verloopt de staatsvorming?

c *Risico's* Het probleem van de kwetsbaarheid van het bestaan. Hierbij komen vragen naar voren als: Hoe kunnen mensen individueel of collectief de risico's van het bestaan (ziekte, invaliditeit, ouderdom, sterfte, werkloosheid, armoede, rampen, oorlog, etc.) het hoofd bieden of beperken? Welke maatregelen, instellingen of organisaties kunnen ze daarvoor nemen of vormen? In hoeverre is de toegang tot en de kwaliteit van voorzieningen voor allerlei groepen gelijk?

De drie basisproblemen zijn natuurlijk met elkaar verbonden, omdat er wisselwerkingen tussen plaatsvinden. Zo kan politieke macht de risico's van het bestaan vergroten (door oorlog bijvoorbeeld), maar de overheid kan er ook voor zorgen dat ze beter worden opgevangen of gereduceerd, en een groeiende economie kan de mogelijkheden van sociale arrangementen op het gebied van ziekte en werkloosheid verruimen, enzovoort. We kunnen die onderlinge invloeden in een schema als volgt verduidelijken (zie afb. 1A):

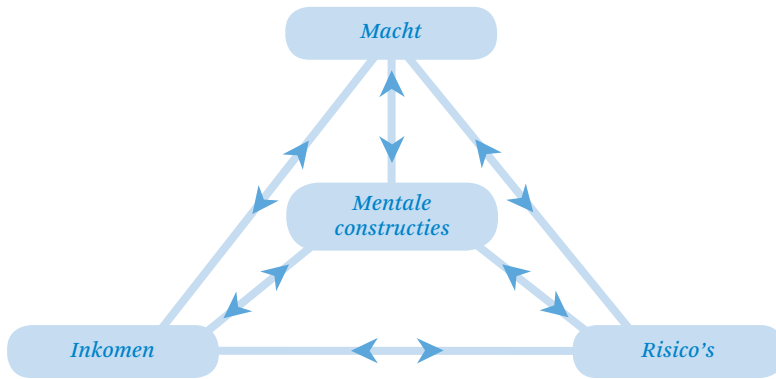

AFBEELDING 1A

De relaties tussen de drie basisproblemen in de geschiedenis.

Dit schema is echter nog niet volledig. In elk probleemveld handelen mensen op basis van hun gewoontes, tradities, ideeën, overtuigingen of geloofsopvattingen. Deze worden op hun beurt weer beïnvloed door de bestaande mogelijkheden op het gebied van inkomensverdeling en machtsverdeling, en door de aard en omvang van de risico's van het bestaan. Tegelijkertijd oefenen zij ook invloed uit op de ontwikkeling van de welvaart, machtsverhoudingen of sociale arrangementen, instellingen en organisaties. Dat handelen wordt gestuurd door wat wij in dit boek zullen samenvatten onder de term 'mentale constructies'. In afb. 1B vormen deze een aparte component. Zoals in dat schema is te zien, hebben mentale constructies invloed op de

INLEIDING

AFBEELDING 1B

De relaties tussen de drie basisproblemen in de geschiedenis en mentale constructies.

drie probleemvelden, terwijl zij op hun beurt ook worden beïnvloed door de omstandigheden in die probleemvelden.

De centrale plaats van de mentale constructies is niet toevallig. Opvattingen over bijvoorbeeld identiteit, rechtvaardigheid of eervol gedrag zijn niet te scheiden in een economische, sociaal-culturele of sociaal-politieke sfeer. Ook de economie draait slechts dankzij het bestaan van specifieke normen en waarden, zoals vertrouwen in de munt, opvattingen over wat een rechtvaardig loon is of voorkeuren van consumenten voor bepaalde producten of diensten: *e-books* boven papieren boeken, Italiaanse pakken boven confectiekledij, eten in een restaurant boven voedsel uit de magnetron. Mentale constructies vormen bovendien een verbindingsschakel: als onrechtvaardigheid in de inkomensverdeling wordt waargenomen, kan dat doorwerken in de machtsverhoudingen en aanzetten tot handelen binnen sociaal-culturele netwerken. Dezelfde opvattingen (bijvoorbeeld op religieus gebied) kunnen de toegang tot de macht en tot de instellingen voor sociale ondersteuning reguleren. Een wereldbeeld waarin Nederland gezien wordt als onderdeel van 'de' westerse samenlevingen of behorend tot 'de' calvinistische bolwerken heeft op allerlei terreinen vergaande gevolgen, niet in het minst op politiek-militair gebied. De centrale positie van mentale constructies in afb. 1B betekent overigens niet dat deze in dit boek het belangrijkste element vormen, maar ze zullen wel regelmatig terugkeren in de beschrijving en analyse.

*Veranderingen, fasering, afbakening
in tijd en ruimte*

De basisproblemen op het gebied van inkomen, macht en risico's zijn een constant gegeven maar variëren wel in de wijze waarop ze worden aangepakt. De oplossingen kunnen in de loop van de tijd veranderen door langdurige, ingrijpende processen als bevolkingsgroei, verstedelijking, toeneming van langeafstandsmigratie, industrialisatie, groei van internationale handel, democratisering, religieuze hervorming, rationalisering, staats- en natievorming, imperialisme of Europese eenwording.

Grootschalige veranderingen in de afgelopen eeuwen zijn door onderzoekers dikwijls gerangschikt onder de noemer 'modernisering'. De 'moderniseringstheorie' genoot tot voor kort veel aanhang. Deze theorie houdt in dat de transformatie van een 'traditionele' naar een geïndustrialiseerde samenleving in alle landen volgens een standaardpatroon verloopt, dat dit standaardpatroon bestaat uit een complex van onderling afhankelijke veranderingen op demografisch, economisch, institutioneel, sociaal en cultureel gebied en dat de uitkomst van de transformatie voor alle hoogontwikkelde landen ongeveer hetzelfde is. Tegenwoordig wordt deze opvatting nog maar door weinigen gedeeld. Onze huidige maatschappij wordt weliswaar vaak nog steeds 'modern' genoemd (en de periode 1500 tot 1800 wordt doorgaans aangeduid als 'vroegmodern'), maar 'modernisering' als overkoepelend begrip is in de wetenschap in onbruik geraakt. Modernisering suggereert namelijk teveel een eendimensionale, lineaire ontwikkeling — alsof alles vroeger traditioneel, minder ontwikkeld zou zijn geweest en alsof het 'eindpunt' voor alle samenlevingen identiek zou zijn.

Historisch onderzoek leert echter dat vroegere maatschappijen vooral *anders* waren en dat de weg naar de hedendaagse samenleving op verschillende manieren kon (en kan) worden afgelegd, met verschillende consequenties voor de verschillende sociale groepen. De uitkomst kan variëren naar regio. De moderne samenleving in West-Europa ziet er anders uit dan die van de Verenigde Staten, Rusland, Japan of China, maar het valt niet uit te maken welke maatschappij nu het modernst is. West-Europese samenlevingen kunnen in elk geval niet meer als algemene maatstaf gelden. Moderniteit kan beter worden opgevat als een *programma* van kernwaarden die door bepaalde groepen worden nagestreefd, dan als een beschrijving van een historische toestand of een historisch proces. Zulke kernwaarden zijn bijvoorbeeld 'economische groei', 'gelijkheid', 'individuele vrijheid', 'zelfbeschikkingsrecht', 'emancipatie', 'mobiliteit' of 'primaat van de rede'. Maar de accenten in het

programma kunnen per groep, tijd of plaats verschillend worden gelegd. ‘Moderniteit’ is dus een meervoudig, programmatisch begrip. In die zin zal het begrip in dit boek worden gebruikt.

Een ander algemeen begrip dat frequent in dit boek voorkomt is ‘globalisering’. Globalisering duidt op de uitbreiding en intensivering van relaties tussen mensen op wereldwijde schaal. Deze relaties kunnen naast economische facetten ook culturele, sociale, politieke of ecologische aspecten omvatten. Globalisering hoeft niet te betekenen dat de wereld overal steeds meer op elkaar begint te lijken; naast homogenisering of convergentie kunnen zich ook trends naar divergentie voordoen. Divergentie kan optreden doordat landen juist meer op elkaar betrokken raken: industrialisatie in een moederland kon bijvoorbeeld samengaan met de-industrialisatie in koloniën. Ook al is globalisering dus een wat lastig begrip, het is toch een nuttig hulpmiddel om bepaalde grootschalige veranderingen die zich in het afgelopen millennium hebben voltrokken te beschrijven.

Over de timing, aard, oorzaken en gevolgen van globalisering tussen 1000 en heden wordt onder historici en sociale wetenschappers druk gedebatteerd. Aspecten van dit debat komen later in dit boek aan bod. Hier constateren we alvast dat globalisering zich, evenals modernisering, niet volgens één vast patroon heeft voltrokken. Globalisering begon niet pas aan het einde van de twintigste eeuw, maar veel eerder, en de uitbreiding en intensivering van wereldwijde connecties verliep in golven, met verschillende ups en downs. Europa nam in elk geval vóór de zestiende eeuw in het hele web van wereldwijde connecties een decentrale, zelfs vrij perifere positie in en binnen Europa speelden de noordelijke Nederlanden tot de late middeleeuwen slechts een marginale rol. De belangrijkste knooppunten in de wereld waren tot die tijd gelegen in China en de islamitische wereld. Binnen Europa lagen de economische centra in de volle middeleeuwen in Noord- en Midden-Italië, Zuid-Duitsland/Rijnland, Vlaanderen/Noord-Frankrijk, Catalonië en de Hanzesteden langs de Oostzee.

Vanaf de late vijftiende eeuw deden zich verschillende bewegingen voor waardoor dit patroon ingrijpend veranderde. Vanuit het Iberisch Schiereiland begon, geholpen door kennis en kapitaal uit Italië, een proces van expansie over de oceaan dat tot nieuwe verbindingslijnen met Afrika, Amerika en Azië leidde. Binnen Europa verschoof het economisch zwaartepunt vanaf het eind van de zestiende eeuw van het Middellandse Zeegebied in de richting van de Atlantische kust en het Noordzeegebied, waarbij Noordwest-Europa een voorsprong in productiviteit en inkomen verwierf. Deze ontwikkeling wordt ook wel de ‘Little Divergence’ genoemd — ‘klein’ in relatie tot de ‘Great Divergence’. Aan de overkant van de Noordzee ontstond in de achttiende eeuw een

nieuw economisch centrum dat, als bakermat van de Industriële Revolutie, ertoe bijdroeg dat zich na 1800 een steeds scherper verschil in welvaart tussen Noordwest-Europa en Azië aftekende: de *Great Divergence*.

Evenals over globalisering bestaat over het begrip *Great Divergence* — geïntroduceerd door de sinoloog Kenneth Pomeranz — de nodige discussie. Over de vraag wanneer en in welke mate het welvaartsniveau in Europa en Azië precies uiteen begon te lopen, verschillen historici van mening. De argumenten in deze discussie zullen verderop in dit boek worden besproken. Zeker is wel dat de *Great Divergence* ‘groot’ kan worden genoemd vanwege de grootschalige en wereldwijde gevolgen. Vanaf omstreeks 1800 zien we dat er in de wereld een groeiende kloof ontstaat tussen een geïndustrialiseerd gedeelte, dat met name West-Europa, Noord-Amerika en later ook Australië en Japan betrof, en een minder welvarend gedeelte, dat met name Azië, Afrika en grote delen van Zuid- en Midden-Amerika omvatte. Een tijdlang is die laatste groep ook wel de ‘Derde Wereld’ genoemd, tegenover de ‘Eerste Wereld’ (het kapitalistische Westen) en de ‘Tweede Wereld’ (communismisch Europa en Azië). Ook is vanaf ongeveer 1800 de globalisering veel sneller toegenomen dan in de eeuwen daarvoor. De wereldwijde connecties zijn sindsdien aanzienlijk uitgebreid en geïntensiveerd. Niet voor niets worden de beurskrach van 1929 en de kredietcrisis van 2008 *wereldcrises* genoemd en spreekt men van de Eerste en Tweede *Wereldoorlog*. De internationale migratie expandeerde en ‘amerikanisering’ groeide uit tot een wereldwijd fenomeen.

De *Great Divergence* markeert dus een duidelijke wending in de wereldgeschiedenis, met zowel economische, politieke als sociaal-culturele aspecten. Een abrupte overgang was de *Great Divergence* niet; aanzetten daartoe waren al in de voorafgaande eeuwen te vinden. Maar aan het eind van de achttiende eeuw en het begin van de negentiende eeuw merkten steeds meer mensen dat de parameters in de probleemvelden van inkomen, macht en risico’s veranderden. De geschiedenis laat zich vaak schrijven als een pad-afhankelijk proces waarbij de loop van latere ontwikkelingen voor een groot deel afhankelijk is van specifieke gebeurtenissen of keuzes in een min of meer verwijderd verleden. De periode 1750–1850 was een opmerkelijk ‘open’ tijdvak in de geschiedenis, waarin veel mogelijkheden bestonden om af te buigen van paden die eerder waren gevolgd en waarin mensen uit verschillende nieuwe paden konden kiezen. De beslissingen die de generaties van die tijd toen namen, de wegen die men toen insloeg, zouden lange tijd de economische, politieke en sociaal-culturele verhoudingen in de wereld gaan bepalen. Daarom zullen we deze ‘megagebeurtenis’, de *Great Divergence*, in dit handboek gebruiken als belangrijkste scheidslijn om de veranderingen in de wereld te faseren. We hebben daarbij gekozen om de term zelf niet te vertalen.

‘Grote Kloof’ is te statisch en bovendien is er geen andere term voorhanden om de dynamiek van het uit-elkaar-groeien kernachtig te vatten.

In dit boek zullen we ook de relatie tussen ontwikkelingen in Nederland en deze mondiale veranderingen bespreken. In het licht van de hoofdvraag die we hierboven geformuleerd hebben zullen we meer in het bijzonder beschrijven en analyseren in welke mate, op welke manieren en op welke momenten Nederland in de *Great Divergence* en de *Little Divergence* speelbal of (mede-)spelbepaler is geweest. Was Nederland trendsetter of volger? Soms zal dan blijken dat de fasering van bepaalde ontwikkelingen in Nederland iets anders lag dan in andere landen.

De periode die dit handboek bestrijkt, loopt vanaf ongeveer het jaar 1000 tot het begin van de eenentwintigste eeuw. De keuze voor het eindpunt heeft nauwelijks toelichting. Door lijnen door te trekken tot op heden kan dit boek meehelpen de achtergronden van de huidige situatie in de wereld en in Nederland beter te begrijpen. We laten het boek omstreeks 1000 beginnen omdat toen pas een groot deel van het gebied dat we nu ‘Nederland’ noemen in cultuur werd gebracht en bevolkt. De veranderingen die toen op gang kwamen, hebben eeuwenlang een stempel op de maatschappelijke ontwikkelingen gedrukt. Ook op wereldschaal zijn vanaf omstreeks 1000 ingrijpende veranderingen te zien. In het Chinese Rijk onder de Song-dynastie en in de wereld van de islam, van het Midden-Oosten tot Zuid-Spanje, ontwikkelde zich een economische en culturele dynamiek die effecten zou hebben die tot diep in de rest van Azië en Europa reikten.

‘Nederland’ is in de vorige alinea wat behoedzaam geformuleerd. Dat is niet zonder reden. Nederland is immers een historische constructie. Het is als staatkundige eenheid geleidelijk ontstaan. De huidige staatsgrenzen van het Nederlandse territorium in Europa dateren van na 1830. Voor een groot deel bestaat er een overlapping met de Republiek der Verenigde Nederlanden, maar daarvoor vormden de gebieden die nu tot Nederland behoren formeel onderdeel van samengestelde dynastische staten (zoals Beieren, Bourgondië of het rijk van de Spaanse Habsburgers), die ook territoria omvatten welke nu tot andere staten in Europa of daarbuiten behoren (zoals België, Frankrijk, Duitsland, Spanje, Italië). En vanaf het begin van de zeventiende eeuw hebben Nederlanders allerlei gebieden in Azië, Afrika en Amerika in de wereld beheerst, die tegenwoordig bijna allemaal (een onderdeel van) onafhankelijke staten zijn, zoals Indonesië, India, Sri Lanka, Zuid-Afrika, Angola, Ghana, Brazilië, Suriname, Guyana en de Verenigde Staten. Het ‘Koninkrijk der Nederlanden’, waarvan Nederland deel uitmaakt, strekt zich trouwens nog steeds uit tot het westelijk halfrond; de burens van Nederland zijn niet alleen België en Duitsland, maar ook Venezuela en een Frans territorium in het Caraïbisch gebied.

Schrijven over Nederland, Nederlanders en Nederlandse geschiedenis houdt dus onvermijdelijk een bepaalde geografische keuze in. Hoe smal of breed vullen we die begrippen in? We hebben voor een pragmatische oplossing gekozen. De Nederlanders over wie wij schrijven zijn de mensen die in de geografische ruimte wonen die tegenwoordig de staat Nederland op het continent van Europa vormt. Dit handboek gaat dus niet over de Lage Landen als geheel, noch over de complete geschiedenis van het Nederlandse wereldrijk. Natuurlijk zullen we in dit boek wel verbindingen tussen Nederland en andere gebieden binnen en buiten Europa beschrijven en analyseren en zullen we telkens ontwikkelingen in Nederland met die in andere landen binnen en buiten Europa vergelijken. Daarbij zullen we vaak spreken over de zuidelijke Nederlanden (die grotendeels samenvallen met het huidige België) en over de gebieden overzee waarmee Nederlanders lang intensieve connecties hebben gehad (zoals Indonesië).

De ‘wereld’ geven we eveneens een pragmatische invulling. In sommige hoofdstukken, vooral de economische, komt bijna de hele wereld aan bod, maar in de sociaal-politieke of sociaal-culturele hoofdstukken beperken we ons meestal tot die gebieden waarmee Nederland de meeste connecties had, zoals Noordwest-Europa en de Verenigde Staten. Ter vergelijking kijken we regelmatig naar China, niet omdat China model staat voor de ‘rest van de wereld’, maar omdat daar goed economisch- en sociaal-historisch onderzoek over bestaat.

Opbouw van het boek

De opbouw van dit boek is zowel chronologisch als thematisch. De hoofddeling is chronologisch: deel I gaat over de periode vóór de *Great Divergence*, deel II behandelt de periode erna. Het eerste deel begint omstreeks het jaar 1000 en loopt tot circa 1800, het tweede deel begint circa 1800 en loopt tot het begin van de eenentwintigste eeuw. Voor een goed begrip van sommige ontwikkelingen zal het af en toe nodig zijn van deze tijdsgrenzen af te wijken. Dan zal bijvoorbeeld een lijn worden doorgetrokken na 1800, of zal die eerder dan het jaar 1000 of het jaar 1800 beginnen. Meer dan eens zal bovendien blijken dat de timing van bepaalde veranderingen in Nederland niet exact hetzelfde was als in andere landen. Soms begon een verandering op economisch, politiek of cultureel gebied hier vroeger, soms later.

Veranderingen in de wereld en in Nederland, en de relatie daartussen, hebben verschillende lagen of aspecten. In dit boek zullen we zoveel mogelijk rekening met deze complexiteit houden. Een breed spectrum aan lagen en aspecten van de historische werkelijkheid zal aan de orde komen: geografie

en milieu, economie en demografie, staatsvorming en imperia, politiek en ideologie, sociale verhoudingen en mentale constructies. Steeds zullen we ook verbanden tussen die historische lagen en aspecten bekijken. In elk deel van het boek zullen ze thematisch worden gegroepeerd onder de noemers economische, sociaal-politieke en sociaal-culturele ontwikkelingen. Een hoofdstuk over economische ontwikkelingen staat in elk deel voorop, niet omdat we van mening zijn dat de economie de rest van de historische werkelijkheid bepaalt, maar omdat we denken dat de grote lijnen van de veranderingen in de wereld en Nederland het beste kunnen worden uitgelegd als we met dit aspect beginnen.

In elk hoofdstuk worden verschillende basisproblemen (inkomen, macht, risico's) behandeld, waarbij wel telkens één basisprobleem centraal staat. In sommige hoofdstukken zullen we — om een in de sociale wetenschappen gebruikelijk onderscheid te hanteren — ontwikkelingen primair vanuit een structuurgericht perspectief bekijken, in andere hoofdstukken vooral vanuit een meer actorgerichte invalshoek of vanuit een combinatie tussen beide perspectieven. Bij een structuurgericht perspectief ligt het accent op grootschalige, meer anonieme processen, terwijl bij een actorgerichte invalshoek meer rekening wordt gehouden met de invloed van de mensen — met hun gevoelens, overtuigingen, ideeën en beslissingen, zowel op collectief als op individueel niveau. De opzet van de hoofdstukken wordt dus als volgt:

- In de hoofdstukken over economische ontwikkelingen ligt de nadruk op het basisprobleem inkomen en wordt primair een structuurgerichte invalshoek gevolgd; dit zijn tevens de hoofdstukken met de meeste aandacht voor globalisering omdat economie zich nu eenmaal moeilijk laat begrenzen door politieke scheidslijnen. Daarnaast wordt overigens ook aandacht geschonken aan ontwikkelingen en besluitvorming op het nationale niveau.
- In de hoofdstukken over sociaal-politieke ontwikkelingen en staatsvorming ligt het accent op het probleem macht en wordt zowel een structureel perspectief als een actorgerichte benadering gehanteerd. De internationale context waarmee de Nederlandse ontwikkelingen in verband worden gebracht, bestaat vooral uit (Noordwest-)Europa. Het nationale niveau is de belangrijkste eenheid van vergelijking.
- In de hoofdstukken over sociaal-culturele ontwikkelingen staat het basisprobleem van de risico's voorop en wordt vooral een actorgericht perspectief gevolgd. Hierbij komen arrangementen, instituties en organisaties, zoals het huwelijk, de rechtspraak, gilden, vakbonden en kerkelijke instellingen, aan bod en wordt ruime aandacht besteed aan verschillen, overeenkomsten en relaties tussen bepaalde groepen (bijvoorbeeld standen, klas-

INLEIDING

sen, mannen/vrouwen, hetero's/homo's, autochtonen/migranten). Mentale constructies hebben veel invloed. Ook hier is de internationale context vooral Noordwest-Europa.

De lezer zal merken dat in elk deel sommige onderwerpen, zoals levensstandaard, armenzorg of migratie, in meer dan één hoofdstuk terugkeren. Dat is logisch, omdat deze thema's vanuit meer dan één perspectief kunnen worden bekeken. Ook zal blijken dat bepaalde onderwerpen die in het eerste deel voornamelijk in het hoofdstuk over sociaal-culturele ontwikkelingen worden besproken, zoals armenzorg, in het tweede deel in het hoofdstuk over sociaal-politieke ontwikkelingen aan bod komen. Dat weerspiegelt de verandering in de rol van de staat na 1800, waarop deel II uitgebreid ingaat.

In de inleidingen bij elk deel worden telkens eerst de bevolkingsontwikkeling, het milieu en lange afstandsverbindingen tussen verschillende delen van de wereld beschreven en de contouren van de belangrijke economische, sociaal-politieke en sociaal-culturele veranderingen geschetst. Ter afsluiting van zowel deel I als deel II wordt steeds de groei en afname van verschillen tussen samenlevingen besproken, naar verbanden zoals die zijn samengevat in afb. 1B gekeken en een antwoord gegeven op de vraag in hoeverre Nederland bij de wereldwijde veranderingen 'speelbal' of 'spelbepaler' is geweest.